

श्री वीतरागाय नमः

उपनेष्टवा
विगमेष्टवा
ध्रुवेष्टवा

गुरुप्राण आगम जंत्रीसी आधारित परिचय पुस्तिका

१७

१८

श्री चंद्रप्रज्ञप्ति सूत्र - श्री सूर्यप्रज्ञप्ति सूत्र

आशीर्वाद

तपसत्राट पू. गुरुदेव श्री रतिलावल्लभ म.सा.

राष्ट्रसंत पू. परम गुरुदेव श्री नम्रमुनि म. सा.

पू. श्री मुक्त-लीलम गुरुणीदेवा

गुरुणीश्री पू. वीरमतीबाई म.

आलेखन

- डॉ. साध्वी आरती

- साध्वी सुभोधिका

અનંત ઉપકારી તપસમ્રાટ પૂજ્ય ગુરુદેવ
શ્રી રતિલાલજી મહારાજ સાહેબ

25th
પુણ્યસ્મૃતિ
ઉપલક્ષ

25th
પુણ્યસ્મૃતિ
ઉપલક્ષ

અહો ગુરુદેવ!
આપની આજ્ઞા સહ પરમ કૃપાએ
સાકાર પામેલી ગુરુ પ્રાણ
આગમ બત્રીસી આધારિત
આગમ પરિચય પુસ્તિકાઓ ફતજાભાવે
આપના કરકમલમાં અર્પણ... સમર્પણ...

શ્રી ચંદ્ર-સૂર્ય પ્રજ્ઞપ્તિ સૂત્ર

શ્રી ચંદ્ર પ્રજ્ઞપ્તિ સૂત્ર છટ્ટું અને શ્રી સૂર્ય પ્રજ્ઞપ્તિ સૂત્ર સાતમું ઉપાંગ સૂત્ર છે. વર્તમાનમાં ઉપલબ્ધ આ બંને સૂત્રોનો સૂત્ર પાઠ પ્રાયઃ સમાન છે. ચંદ્રપ્રજ્ઞપ્તિ સૂત્રમાં ચાર ગાથા વધુ છે. તે સિવાયનો સર્વ પાઠ (કોઈક સ્થાને શબ્દ ફેર સિવાય) સમાન છે. પ્રાચીન સમયમાં આ બંને આગમ એક આગમ રૂપ હતા અને તે જ્યોતિષગણરાજ (જ્યોતિષ દેવોના ગણ-સમુહના, રાજ = રાજા-ઈન્દ્ર) પ્રજ્ઞપ્તિના નામે પ્રસિદ્ધ હતા. ચંદ્ર અને સૂર્ય જ્યોતિષગણરાજ છે, તેથી કાલક્રમે તે ચંદ્રપ્રજ્ઞપ્તિ સૂત્ર અને સૂર્યપ્રજ્ઞપ્તિ સૂત્ર એમ બે ભિન્ન-ભિન્ન નામે ઓળખાવા શરૂ થયા હશે, તેમ અનુમાન કરી શકાય છે. આ બંને આગમ એક શ્રુતસ્કંધ રૂપ છે. તેના અધ્યયનો પ્રાભૂત અને ઉદ્દેશક પ્રતિપ્રાભૂત કહેવાય છે. આ આગમમાં અન્ય મતવાળાની માન્યતાઓ પણ આપી છે. તે પ્રતિપત્તિના નામથી પ્રસિદ્ધ છે. આ આગમમાં ચંદ્ર, સૂર્ય, ગ્રહ નક્ષત્ર અને તારા આ પાંચે પ્રકારના જ્યોતિષક દેવો,

તેના વિમાનો, પરિભ્રમણ કરતાં તેના વિમાનોની ગતિ આદિની ગણનાઓનું વર્ણન છે. આ બંને આગમો ગણિતાનુયોગ પ્રધાન છે.

પ્રથમ પ્રાભૃત

આ પ્રાભૃત (અધ્યયન-પ્રકરણ)માં આઠ પ્રતિપ્રાભૃત (ઉદ્દેશક) છે. આપણી પૃથ્વીથી ઊર્ધ્વ દિશામાં ૮૦૦ યોજન ઊંચે સૂર્ય વિમાન છે, આ સૂર્ય આદિ સર્વ જયોતિષક વિમાનો જંબૂદ્વીપના સુદર્શન મેરુપર્વતને કેન્દ્રમાં રાખીને, તેને ફરતે પરિભ્રમણ કરે છે.

એક વરસનાં ૩૬૬ અહોરાત્રમાં સૂર્ય ૩૬૬ મંડળ ઉપર પરિભ્રમણ કરે છે. સૂર્ય, ચંદ્ર અને ગ્રહ એક જ વર્તુળ ઉપર પરિભ્રમણ કરતાં નથી. તેઓ પરિભ્રમણ કરતાં-કરતાં પોતાના પ્રથમ મંડળથી ૫૧૦ યોજન દૂર જાય છે અને પુનઃ પરિભ્રમણ કરતાં-કરતાં અંદર આવે છે, તેથી તેનું એક જ મંડળ નથી. પ્રત્યેક સૂર્યના ૧૮૪ મંડળ છે.

સૂર્યના મેરુ તરફના પ્રથમ મંડળને સર્વાભ્યંતર મંડળ કહે છે. સૂર્ય સર્વાભ્યંતર મંડળ

ઉપર જે દિવસે પરિભ્રમણ કરતો હોય, તે દિવસને કર્કસંક્રાંતિ કહે છે. સૂર્યના મેરુ પર્વતથી સર્વથી દૂરના અંતિમ મંડળને સર્વ બાહ્ય મંડળ કહે છે. સૂર્ય જે દિવસે સર્વબાહ્ય મંડળ ઉપર પરિભ્રમણ કરતો હોય, તે દિવસને મકરસંક્રાંતિ કહે છે.

સૂર્ય સર્વાભ્યંતર પછી બીજા મંડળ ઉપર પરિભ્રમણ શરૂ કરે ત્યારે શાસ્ત્રોક્ત શ્રાવણવદ-૧ અને ગુજરાતી અષાઢ વદ-૧ થી નૂતનવર્ષનો પ્રારંભ થાય છે. આ બીજા મંડળથી પ્રારંભ કરીને સૂર્ય ૧૮૩ અહોરાત્ર (રાત્રિ- દિવસના ૨૪ કલાકનો એક અહોરાત્ર છે.) માં ૧૮૩ મંડળ પાર કરી બાહ્ય મંડળ ઉપર પહોંચે છે, તે છ માસને દક્ષિણાયન કહેવામાં આવે છે. દક્ષિણાયનના છ માસમાં સૂર્ય પ્રતિદિન મેરુ પર્વતથી દૂર જતો જાય છે. સર્વબાહ્ય મંડળ પછીના અર્થાત્ ૧૮૩મા મંડળથી પ્રારંભ કરી ૧૮૩ અહોરાત્રમાં ૧૮૩ મંડળને પાર કરીને સૂર્ય સર્વાભ્યંતર મંડળ ઉપર પહોંચે છે, તે છ માસને ઉત્તરાયણ કહેવામાં આવે છે. ઉત્તરાયણના છ માસમાં સૂર્ય પ્રતિદિન મેરુપર્વતની નજીક આવતો જાય છે. આ રીતે

૧૮૪ મંડળોમાંથી સૂર્ય દક્ષિણાયનમાં ૧૮૩ અને ઉત્તરાયણમાં ૧૮૩ મંડળને પાર કરે છે. દક્ષિણાયનના અંતિમ અહોરાત્રમાં સર્વબાહ્ય મંડળ ઉપર એકવાર અને ઉત્તરાયણના અંતિમ અહોરાત્રમાં સર્વાભ્યંતર મંડળ ઉપર એક વાર અને શેષ ૧૮૨ મંડળ ઉપર સૂર્ય જતાં-આવતાં બંને વાર ચાલે છે. આ રીતે એક વરસમાં ૬-૬ માસના બે અયન પૂર્ણ થાય છે. દિવસ-રાત્રિ પ્રમાણ- સૂર્ય સર્વાભ્યંતર મંડળ ઉપર ભ્રમણ કરતો હોય, તે અહોરાત્રમાં ૧૮ મુહૂર્તનો દિવસ અને ૧૨ મુહૂર્તની રાત્રિ હોય છે. દક્ષિણાયનમાં પ્રતિદિન દિવસ ટૂંકો અને રાત્રિ લાંબી થાય છે. પ્રત્યેક મંડળે દિવસ $\frac{2}{59}$ મુહૂર્ત ટૂંકો અને રાત્રિ $\frac{2}{59}$ મુહૂર્ત લાંબી થાય છે. અર્થાત્ બીજા મંડળ ઉપર સૂર્ય હોય ત્યારે $19\frac{4}{59}$ મુહૂર્તનો દિવસ અને $12\frac{2}{59}$ મુહૂર્તની રાત્રિ થાય છે. આ રીતે દિવસ ટૂંકો અને રાત્રિ લાંબી થતાં-થતાં ૬ મહિનાના અંતે સૂર્ય સર્વબાહ્ય મંડળ ઉપર પહોંચે છે ત્યારે ૧૨ મુહૂર્તનો દિવસ અને ૧૮ મુહૂર્તની રાત્રિ થાય છે. ઉત્તરાયણમાં સૂર્ય મેરુ પર્વતની નજીક આવતો જાય છે. તેથી દિવસ લાંબો અને રાત્રિ

ટૂંકી થતી જાય છે. પ્રત્યેક મંડળે રાત્રિ $\frac{2}{51}$ ટૂંકી અને દિવસ લાંબો થાય છે.

સૂર્ય અર્ધમંડળની વ્યવસ્થા - જંબૂદ્વીપમાં બે સૂર્ય પરિભ્રમણ કરે છે. સામસામી દિશામાં રહેલા બે સૂર્યો સાથે મળીને ૩૦ મુહૂર્તમાં એક મંડળ પૂર્ણ કરે છે, એક સૂર્ય પૂર્વમાં હોય તે પશ્ચિમમાં પહોંચે અને તે જ સમયે પશ્ચિમમાં રહેલો બીજો સૂર્ય પૂર્વમાં પહોંચે, આ રીતે એક-એક સૂર્ય ૩૦ મુહૂર્તમાં અર્ધ મંડળ જ ચાલે છે. પૂર્વથી પશ્ચિમમાં ગયેલા સૂર્યનું પ્રથમ (અર્ધ) મંડળ દક્ષિણમાં અને પશ્ચિમથી પૂર્વમાં ગયેલા બીજા સૂર્યનું પ્રથમ અર્ધ મંડળ ઉત્તરમાં થાય છે. જે સૂર્યનું પ્રથમ મંડળ દક્ષિણમાં થયું હોય, તેનું બીજું મંડળ ઉત્તરમાં અને ત્રીજું મંડળ પુનઃ દક્ષિણમાં થાય છે. જે સૂર્યનું પ્રથમ મંડળ દક્ષિણમાં થયું હોય, તેનું બીજું મંડળ ઉત્તરમાં અને ત્રીજું મંડળ પુનઃ દક્ષિણમાં થાય છે. ૧૮૪ મંડળમાંથી બંને સૂર્યના ૯૨ અર્ધ મંડળો ઉત્તરમાં અને ૯૨ અર્ધ મંડળો દક્ષિણમાં થાય છે.

સૂર્યના ચલિત મંડળ- ૫૧૦ યોજનમાં જતાં સમયે બંને સૂર્યના માર્ગ સ્વતંત્ર છે. તે અચલિત મંડળ

કહેવાય છે. ઉત્તરાયણમાં પાછા આવતા, પૂર્વે બહાર નીકળતા સમયે જે મંડળો ઉપર બંને સૂર્ય ચાલ્યા હતા તે પોતાના અને બીજા સૂર્યના મંડળને વળોટતા (કોસ કરતાં) તે માર્ગ ઉપર થોડીવાર ચાલીને અંદર આવે છે, તે ચલિત મંડળ કહેવાય છે.

બે સૂર્ય વચ્ચેનું અંતર - મેરુપર્વતની પૂર્વમાં એક સૂર્ય હોય, તો બીજો સૂર્ય પશ્ચિમમાં હોય છે. સામસામી દિશામાં રહેલા બે સૂર્ય વચ્ચે ઓછામાં ઓછું ૯૯૬૪૦ યોજનનું અંતર હોય છે. દક્ષિણાયનમાં બંને સૂર્ય દૂર જતાં જાય છે, તેથી પ્રત્યેક મંડળે બંને સૂર્ય વચ્ચે $\frac{૫}{૩૫}$ (પાંચ પૂર્ણાંક પાંત્રીસ એકસઠાંસ) યોજનનું અંતર વધતું જાય છે. સર્વ બાહ્ય મંડળ ઉપર સૂર્ય પહોંચે ત્યારે બંને સૂર્ય વચ્ચે ૧,૦૦,૬૬૦ યોજનનું અંતર હોય છે.

સૂર્યમંડળનું અવગાહિત ક્ષેત્ર - સૂર્ય મંડળો ૫૧૦ યોજન ક્ષેત્રને અવગાહિત કરીને રહ્યા છે. જંબૂદ્વીપના ૧૮૦ યોજન અને લવણ સમુદ્ર ૩૩૦ યોજન. મેરુપર્વતથી ૪૪,૮૨૦ યોજન દૂર અર્થાત્ જંબૂદ્વીપના અંતિમ ભાગથી ૧૮૦ યોજન અંદર સૂર્યનું પ્રથમ

મંડળ છે અને લવણસમુદ્રના જંબૂદ્વીપ તરફના કિનારેથી ૩૩૦ યોજન દૂર સૂર્યનું અંતિમ મંડળ છે. આ રીતે $૧૮૦ + ૩૩૦ = ૫૧૦$ યોજન ક્ષેત્રમાં સૂર્ય મંડળો રહેલા છે.

સૂર્ય મંડળનો વિસ્તાર - મેરુપર્વતને પ્રદક્ષિણા કરતાં સૂર્યના મંડળો વર્તુળાકાર સદૃશ છે. આ મંડળ એકદમ વર્તુળાકાર નથી, તે જલેબીના ગૂંચળાની જેમ દૂર જાય છે, માટે તેનો આકાર વર્તુળ સદૃશ ગણાય છે. આ મંડળની લંબાઈ, પહોળાઈ વગેરે સૂર્ય વિમાનની લંબાઈ-પહોળાઈ, ઊંડાઈ પ્રમાણે નિશ્ચિત થાય છે. સૂર્ય વિમાન અર્ધકોઠાકાર કે છત્રાકારે છે, તેથી આ માર્ગ પણ તેવા જ આકારવાળા કહેવાય છે. સૂર્યના પ્રત્યેક મંડળોની લંબાઈ-પહોળાઈ $\frac{૪૮}{૬૧}$ યોજન અને ઊંડાઈ $\frac{૨૪}{૬૧}$ યોજન છે. સૂર્યના પ્રથમ મંડળના પ્રદક્ષિણા માર્ગની લંબાઈ-પહોળાઈ (વ્યાસ) ૯૯,૬૪૦ યોજન છે. સૂર્યના અંતિમ મંડળના પ્રદક્ષિણા માર્ગની લંબાઈ-પહોળાઈ (વ્યાસ) ૧,૦૦,૬૬૦ યોજન છે.

બીજું પ્રાભૃત

આ બીજા પ્રાભૃતમાં ત્રણ પ્રતિપ્રાભૃત છે. જંબૂદ્વીપમાં બે સૂર્ય ના પ્રકાશ કરે છે. સૂર્ય ઉદય-અસ્તની વ્યવસ્થા - જંબૂદ્વીપના દક્ષિણ વિભાગમાં એક સૂર્ય (ભારતીય સૂર્ય) અગ્નિ ખૂણામાં ઉદિત થઈને દક્ષિણાર્ધ વિભાગમાં દિવસ કરી નૈઋત્ય ખૂણામાં અસ્ત પામે છે. તે જ સૂર્ય નૈઋત્ય ખૂણામાં ઉદિત થઈને જંબૂદ્વીપના પશ્ચિમ વિભાગમાં દિવસ કરી વાયવ્યકોણમાં અસ્ત પામે છે. તે જ સમયે બીજો સૂર્ય (ઐરાવતીય સૂર્ય) વાયવ્ય ખૂણામાં ઉદિત થઈને જંબૂદ્વીપના ઉત્તર વિભાગમાં દિવસ કરે છે અને ઈશાનખૂણામાં અસ્ત પામે છે અને ઈશાન ખૂણામાં ઉદિત થઈને જંબૂદ્વીપના પૂર્વ વિભાગમાં દિવસ કરી અગ્નિખૂણામાં અસ્ત પામે છે. જંબૂદ્વીપના દક્ષિણ તથા ઉત્તર વિભાગમાં દિવસ હોય ત્યારે પૂર્વ તથા પશ્ચિમ વિભાગમાં રાત્રિ હોય છે અને પૂર્વ તથા પશ્ચિમ વિભાગમાં દિવસ હોય છે ત્યારે ઉત્તર તથા દક્ષિણ વિભાગમાં રાત્રિ હોય છે. પરિભ્રમણ કરતો સૂર્ય જે

ક્ષેત્રમાં દેખાવા લાગે તેને ઉદય અને દેખાતો બંધ થાય તેને અસ્ત કહે છે.

સૂર્યની પરિભ્રમણ ગતિ - સૂર્યના બે મંડળ વચ્ચે બે-બે યોજનનું અંતર છે. તે અંતર બે રીતે પાર કરી શકાય છે. (૧) ભેદઘાત ગતિથી અને (૨) કર્ણકલા ગતિથી.

ભેદઘાત ગતિ - સૂર્ય એક મંડળ ઉપરનું પરિભ્રમણ પૂર્ણ કરીને, બે મંડળ વચ્ચેનું બે યોજનનું અંતર પાર કરીને પછી બીજા મંડળ ઉપર પરિભ્રમણ કરે, તો તે ભેદઘાત ગતિ કહેવાય છે.

કર્ણકલાગતિ - સૂર્ય પ્રથમ મંડળ ઉપર પરિભ્રમણ કરતો હોય ત્યારે બે મંડળ વચ્ચેના બે યોજનના અંતરને પાર કરવાનું લક્ષ્ય રાખીને પરિભ્રમણ કરે છે અને તે મંડળ પૂર્ણ થાય ત્યારે બે યોજન દૂર પહોંચી જાય છે. આ પ્રકારની ગતિને કર્ણકલાગતિ કહે છે. સૂર્ય કર્ણકલાગતિથી ભ્રમણ કરે છે, ભેદઘાત ગતિથી નહીં.

મુહૂર્તગતિ - એક મુહૂર્તમાં સૂર્ય જેટલા યોજન ક્ષેત્રને પાર કરે તે તેની મુહૂર્ત ગતિ કહેવાય છે. બંને સૂર્ય

મળીને ૩૦ મુહૂર્તમાં એક મંડળ પૂર્ણ કરે છે. દક્ષિણાયનમાં સૂર્ય દૂર જાય છે, ત્યારે મંડળની લંબાઈ -પહોળાઈ (વ્યાસ) વધતી જાય છે. મંડળ મોટું થવા છતાં સમય તેટલો જ રહે છે. સૂર્યને ૩૦ મુહૂર્તમાં મંડળ પાર કરવાનું હોય છે, તેથી તેની પ્રત્યેક મંડળે મુહૂર્તગતિ વધે છે.

દક્ષિણાયનમાં પ્રત્યેક મંડળે મુહૂર્ત ગતિ વધે છે અને ઉત્તરાયણમાં પ્રત્યેક મંડળે મુહૂર્ત ગતિ ઘટે છે. પ્રથમ મંડળઉપર સૂર્યની મુહૂર્તગતિ $૫૨૫૧^{૨૯}/_{૬૦}$ યોજનની છે અને અંતિમ મંડળ ઉપર સૂર્યની મુહૂર્તગતિ $૫૩૦૫^{૧૫}/_{૬૦}$ યોજનની છે.

ત્રીજું પ્રાભૂત

જંબૂદ્વીપમાં પ્રકાશક્ષેત્ર : જંબૂદ્વીપના પાંચ વિભાગ કરવામાં આવે, તો સૂર્ય સર્વાભ્યંતર મંડળ પર પરિભ્રમણ કરતો હોય ત્યારે સામ-સામી દિશાના દોઢ-દોઢ વિભાગ અર્થાત્ ત્રણ વિભાગમાં પ્રકાશ હોય છે અને શેષ બે વિભાગમાં અંધકાર હોય છે. તત્પશ્ચાત પ્રત્યેક મંડળે પ્રકાશક્ષેત્ર ઘટતાં-ઘટતાં અને

અંધકારક્ષેત્ર વધતાં-વધતાં સૂર્ય સર્વબાહ્ય મંડળ ઉપર પરિભ્રમણ કરતો હોય ત્યારે સામ-સામી દિશાના દોઢ-દોઢ કુલ જંબૂદ્વીપના ત્રણ વિભાગમાં અંધકાર અને સામ-સામી દિશાના એક-એક એમ કુલ બે વિભાગમાં પ્રકાશ હોય છે.

ચોથું પ્રાબુત

પ્રકાશ-અંધકાર ક્ષેત્રનો આકાર:- સૂર્યનો પ્રકાશ જેટલા ક્ષેત્રમાં ફેલાય તેટલા ક્ષેત્રને તાપક્ષેત્ર, આતાપક્ષેત્ર કે પ્રકાશ ક્ષેત્ર કહે છે. જ્યાં સૂર્યનો પ્રકાશ ન પહોંચે, ત્યાં અંધકાર ફેલાય છે અને તે અંધકારક્ષેત્ર કહેવાય છે. આ પ્રકાશ- અંધકાર ક્ષેત્ર મેરુપર્વત સમીપે સાંકડુ છે અને બહારની બાજુ વિસ્તૃત છે. ધતુરાનું ફૂલ અથવા ગાડાની ધુરાની જેમ અંદરથી બહારની બાજુએ પહોળાઈ વધતી જાય છે. દક્ષિણાયનમાં પ્રકાશક્ષેત્રની પહોળાઈ ઘટે છે અને ઉત્તરાયણમાં પ્રકાશક્ષેત્રની પહોળાઈ વધે છે.

પ્રકાશક્ષેત્રની પહોળાઈ - પ્રકાશ-અંધકાર ક્ષેત્રના કુલ વિસ્તારના દશ ભાગ કરવામાં આવે, તો તેવા દશ

વિભાગમાંથી ત્રણ વિભાગને એક સૂર્ય અને બીજા ત્રણ વિભાગને બીજો સૂર્ય પ્રકાશિત કરે છે. સૂર્ય સર્વાભ્યંતર (પ્રથમ) મંડળ ઉપર પરિભ્રમણ કરતો હોય ત્યારે છ વિભાગમાં પ્રકાશ અને ચાર વિભાગમાં અંધકાર હોય છે. સૂર્ય સર્વબાહ્ય મંડળ ઉપર ભ્રમણ કરતો હોય ત્યારે છ વિભાગમાં અંધકાર અને ચાર વિભાગમાં પ્રકાશ હોય છે. સર્વાભ્યંતર મંડળ ઉપર સૂર્ય હોય ત્યારે મેરુ પર્વત સમીપે $૯,૪૮૬\frac{૯}{૧૦}$ યોજનની પ્રકાશક્ષેત્રની પહોળાઈ અને $૬,૩૨૪\frac{૬}{૧૦}$ યોજન અંધકાર ક્ષેત્રની પહોળાઈ હોય છે. સૂર્ય સર્વબાહ્ય મંડળ ઉપર હોય ત્યારે મેરુ સમીપે પ્રકાશ ક્ષેત્રની પહોળાઈ $૯૫,૪૯૪\frac{૫}{૧૦}$ યોજન અને અંધકાર ક્ષેત્રની પહોળાઈ $૬૩,૬૬૩$ યોજન હોય છે. સૂર્યનો પ્રકાશ મેરુપર્વતના અંતભાગથી પ્રારંભ કરી લવણ સમુદ્રમાં $૩૩,૩૩૩\frac{૩}{૩}$ યોજન સુધી ફેલાય છે. તેમાં જંબૂદ્વીપના ૪૫૦૦૦ અને લવણ સમુદ્રના $૩૩,૩૩૩\frac{૩}{૩}$ યોજન, કુલ $૭૮,૩૩૩\frac{૩}{૩}$ યોજન પર્યંત સૂર્ય પ્રકાશ ફેલાય છે. પ્રકાશક્ષેત્રની આ લંબાઈ અવસ્થિત રહે છે. તેમાં વધ-ઘટ થતી નથી. ત્રીજા પ્રાભૃતમાં જંબૂદ્વીપક્ષેત્રના

પાંચ ભાગ દ્વારા પ્રકાશ-અંધકાર ક્ષેત્રનું વર્ણન છે. અહીં પ્રકાશક્ષેત્રના વિસ્તારના દશ વિભાગ દ્વારા પ્રકાશ-અંધકાર ક્ષેત્રનું વર્ણન છે.

પાંચમુ પ્રાભુત

સૂર્ય પ્રકાશના અવરોધક પરિબળો - (૧) સૂર્યનો પ્રકાશ તેના પ્રકાશક્ષેત્રની અંદર જ ફેલાય છે. પ્રકાશક્ષેત્રની સીમા પ્રકાશને રોકે છે. તેની બહાર પ્રકાશ ફેલાતો નથી. (૨) પ્રકાશક્ષેત્રની સીમાની અંદર પર્વત વગેરે પદાર્થો સૂર્ય પ્રકાશના અવરોધક છે. પર્વત વગેરેની અંદર પ્રકાશ પ્રવેશી શકતો નથી. જે-જે વસ્તુનો પડછાયો પડે, તે તે વસ્તુ પ્રકાશના અવરોધક છે. (૩) પર્વતની બખોલ, ગુફા, છિદ્ર વગેરેમાં પ્રકાશ પ્રવેશે છે, પરંતુ તેની અંદરની દિવાલના પુદ્ગલો પ્રકાશના અવરોધક છે, તે પ્રકાશને રોકે છે.

છઠ્ઠું પ્રાભુત

પ્રકાશક્ષેત્રનું સંસ્થાન - સૂર્ય ૩૦ મુહૂર્ત અર્થાત્ એક અહોરાત્રના ૨૪ કલાક પર્યંત એક મંડળ ઉપર પરિભ્રમણ કરે છે, તેટલો સમય પ્રકાશ ક્ષેત્રનું સંસ્થાન

અવસ્થિત (એકસરખું) રહે છે. સૂર્ય બીજા મંડળ ઉપર જાય ત્યારે દક્ષિણાયનમાં તે પ્રકાશ ક્ષેત્રનું સંસ્થાન (આકાર) ઘટે છે અને અંધકાર ક્ષેત્રનું સંસ્થાન વૃદ્ધિ પામે છે. ઉત્તરાયણમાં સૂર્ય એક મંડળથી બીજા મંડળ ઉપર જાય ત્યારે પ્રકાશક્ષેત્રનું સંસ્થાન વૃદ્ધિ પામે છે અને અંધકારક્ષેત્રનું સંસ્થાન ઘટે છે. સૂર્યના પ્રત્યેક મંડળના દશ ભાગ કરવામાં આવે તો પ્રત્યેક મંડળે દસ ભાગમાંથી એક ભાગ જેટલી પ્રકાશ- અંધકારક્ષેત્રના સંસ્થાનમાં હાનિ-વૃદ્ધિ થાય છે. સૂર્ય એક અયનમાં ૧૮૩ મંડળ પાર કરે છે, તે પ્રત્યેક મંડળના દશ-દશ ભાગ કરતાં કુલ ૧૮૩૦ ભાગ થાય છે. પ્રત્યેક મંડળે $\frac{1}{1830}$ ભાગની હાનિ-વૃદ્ધિ થાય છે. યોથા પ્રાભૃતમાં પ્રકાશ-અંધકાર ક્ષેત્રના ૧૦ વિભાગ કરીને કથન છે અહીં પ્રકાશ-અંધકાર ક્ષેત્રના સંસ્થાનનું કથન છે.

સાતમું પ્રાભૃત

સૂર્યદ્વારા પ્રકાશિત પદાર્થો - જ્યાં સૂર્યનો પ્રકાશ પહોંચે, જે પદાર્થો સૂર્ય પ્રકાશનો સ્પર્શ પામે છે. તે પદાર્થો સૂર્ય દ્વારા પ્રકાશિત થાય છે. (૧) પ્રકાશ

ક્ષેત્રની સીમામાં રહેલા પદાર્થો સૂર્ય દ્વારા પ્રકાશિત થાય છે. (૨) પ્રકાશ ક્ષેત્રની સીમામાં જે પર્વતાદિ પદાર્થો સૂર્યના સ્પર્શને પામે છે, તે પદાર્થો પ્રકાશિત થાય છે અને (૩) પર્વતાદિની બખોલ, ગુફા, છિદ્ર વગેરેમાં પ્રવેશ કરતા પ્રકાશનો સ્પર્શ પામેલા ગુફાવર્તી પદાર્થો પ્રકાશિત થાય છે.

આઠમું પ્રાભૃત

અઢીઢીપમાં સૂર્યોદય-સૂર્યાસ્ત વ્યવસ્થા - ૧૩૨ સૂર્ય અઢીઢીપને પ્રકાશિત કરે છે. જંબૂઢીપમાં ૨, લવણ સમુદ્રમાં ૪, ઘાતકીખંડ ઢીપમાં ૧૨, કાલોદધિ સમુદ્રમાં ૪૨ અને અર્ધપુષ્કરઢીપમાં ૭૨, કુલ ૧૩૨ સૂર્ય અઢીઢીપમાં પ્રકાશ કરે છે. તે બધા સૂર્ય પંકિતબદ્ધ છે. ૬૬ સૂર્યોની એક પંકિત અને તેની સામેની દિશામાં ૬૬ સૂર્યોની બીજી પંકિત છે. બીજા પ્રાભૃતમાં જંબૂઢીપમાં સૂર્યના ઉદય-અસ્તનું કથન છે. તે જ રીતે ૬૬ સૂર્યની એક પંકિત અગ્નિખૂણામાં ઉદિત થઈને અઢીઢીપના દક્ષિણ વિભાગમાં દિવસ કરીને નૈઃઋત્ય ખૂણામાં અસ્ત પામે છે. તે જ સમયે ૬૬ સૂર્યોની

બીજી પંકિત વાયવ્યખૂણામાં ઉદિત થઈને અઢીદ્વીપના ઉત્તર વિભાગમાં પ્રકાશ કરી ઈશાનખૂણામાં અસ્ત થાય છે. નૈઋત્યખૂણામાં પ્રથમ પંકિત ઉદિત થઈને પશ્ચિમી અઢીદ્વીપમાં પ્રકાશ કરી વાયવ્યખૂણામાં અસ્ત થાય છે અને તે જ સમયે સૂર્યની બીજી પંકિત અર્થાત્ પંકિતરૂપે રહેલા ૬૬ સૂર્યો એક સાથે ઈશાનખૂણામાં ઉદિત થઈને પશ્ચિમી અઢીદ્વીપમાં પ્રકાશ કરી અગ્નિખૂણામાં અસ્ત પામે છે. સૂર્યનું ભ્રમણક્ષેત્ર અતિ વિસ્તૃત હોવાથી સૂર્યનો પ્રકાશ સર્વસ્થાનોમાં એક સાથે પહોંચતો નથી, સર્વ સ્થાનોમાં સૂર્ય એક સાથે દેખાતો નથી. જે ક્ષેત્રમાં સૂર્ય દેખાવાનો પ્રારંભ થાય, તે ઉદય કહેવાય છે અને જે ક્ષેત્રમાં સૂર્ય દષ્ટિનો વિષય ન રહે ત્યાં સૂર્ય અસ્ત પામ્યો, તેમ કહેવાય છે.

અઢીદ્વીપના પૂર્વ-પશ્ચિમ વિભાગમાં દિવસ હોય ત્યારે ઉત્તર-દક્ષિણ વિભાગમાં રાત હોય છે, પરંતુ વર્ષાદિ ઋતુઓ, દક્ષિણાયન વગેરે અયન ચારેય વિભાગમાં સમાન હોય છે, વર્ષાદિ ઋતુનો પ્રારંભ ઉત્તર-દક્ષિણ વિભાગમાં પહેલાં થાય છે અને એક સમય પછી પૂર્વ-પશ્ચિમમાં તેનો પ્રારંભ થાય છે.

ચારેય વિભાગમાં સમયાદિ કાળના એકમો સરખા છે. પરંતુ ઉત્સર્પિણી-અવસર્પિણી કાળ સમાન નથી. ઉત્તર-દક્ષિણ વિભાગમાં અવસર્પિણી-ઉત્સર્પિણીરૂપ કાળનું પરિવર્તન થાય છે જ્યારે પૂર્વ-પશ્ચિમ વિભાગમાં કાળનું પરિવર્તન થતું નથી. ત્યાં સદા એક સમાન કાળ હોય છે.

નવમું પ્રાબૃત

સૂર્ય વિમાનમાંથી જે કિરણો પ્રસારિત થાય છે, તે કિરણો પદાર્થને તપ્ત (ઉષ્ણ) કરે છે. તે કિરણોની વચ્ચેના ભાગમાં રહેલા પદાર્થોને છિન્ન કિરણો તપ્ત કરે છે. કિરણોની વચ્ચે (અંતરામાં) રહેલા પુદ્ગલોને સૂર્ય કિરણો ઉષ્ણતાથી વાસિત કરે છે અર્થાત્ તેને ઉષ્ણ બનાવે છે. તે વાસિત પુદ્ગલો છિન્ન કિરણો કહેવાય છે અને તે છિન્ન કિરણો પદાર્થને તપ્ત કરે છે.

સૂર્ય પ્રકાશના અવરોધક પદાર્થો સૂર્ય પ્રકાશને અવરોધે (અટકાવે) છે, ત્યારે તે પદાર્થની છાયા (પડછાયો) નિષ્પન્ન થાય છે. જે સ્થાનમાં પ્રકાશના પુદ્ગલો પહોંચતા નથી ત્યાં અંધકારના કાળા વર્ણના

પુદ્ગલો વસ્તુના આકારે ફેલાય છે, તે છાયા કે પડછાયો કહેવાય છે.

છાયા પ્રમાણ - સૂર્યોદય કે સૂર્યાસ્ત સમયે સૂર્ય નીચે હોય છે, પ્રકાશ દૂરથી આવતો હોય છે, તેથી છાયા લાંબી હોય છે. સૂર્ય જેમ-જેમ ઉપર ચડતો જાય, પ્રકાશ નજીક થતો જાય, તેમ છાયા ટૂંકી થતી જાય છે. મધ્યાહન પછી પુનઃ સૂર્ય દૂર થતો જાય છે અને છાયા લાંબી થતી જાય છે. દિવસના ૧૨૦ ભાગ કરવામાં આવે, તો સૂર્યોદય સમયના અને સૂર્યાસ્ત સમયના $\frac{1}{120}$ માં ભાગે છાયા પદાર્થ કરતા સાધિક ઓગણસાંઠ ગણી લાંબી હોય છે. સૂર્યોદય સૂર્યાસ્તના ભાગે $\frac{2}{120}$ ભાગે છાયા ઓગણસાંઠ ગણી હોય છે. સૂર્યોદયથી મધ્યાહન સમય એટલ કે $\frac{50}{120}$ ભાગ સુધી છાયા ટૂંકી થતી જાય છે અને $\frac{59}{120}$ ભાગથી સૂર્યાસ્ત સમય સુધી ક્રમશઃ છાયા લાંબી થતી જાય છે અને સૂર્યાસ્ત સમયે છેલ્લા $\frac{1}{120}$ ભાગે છાયા પદાર્થ કરતા સાધિક ઓગણસાંઠ ગણી લાંબી થઈ જાય છે.

દશમું પ્રાભુત

જ્યોતિષક દેવોમાં ચંદ્ર અને સૂર્ય ઈન્દ્રરૂપ છે.

પ્રત્યેક ચંદ્ર-સૂર્યના પરિવારમાં ૨૮ નક્ષત્ર, ૮૮ ગ્રહ અને ૬૬,૯૭૫ કોડાકોડી તારાઓ છે. તેમાંથી નક્ષત્રોના મંડળ અવસ્થિત છે એટલે જે મંડળ ઉપર જે નક્ષત્ર પરિભ્રમણ કરતાં હોય તે નક્ષત્ર વર્તુળાકારે તે જ મંડળ ઉપર ભ્રમણ કરે છે. ૨૮ નક્ષત્રો આઠ મંડળ ઉપર રહીને ભ્રમણ કર્યા કરે છે. તેના આ આઠ મંડળ પૃથ્વીથી ૭૯૦ થી ૯૦૦ યોજનની ઊંચાઈ પર અર્થાત્ ૧૧૦ યોજનમાં છે. ચંદ્ર કરતા સૂર્યની અને સૂર્ય કરતા નક્ષત્રોની ભ્રમણ ગતિ શીઘ્ર છે. ભ્રમણ કરતાં-કરતાં જેટલો સમય અને જે ક્ષેત્રમાં નક્ષત્ર ચંદ્ર સાથે સહભ્રમણ કરે, (સાથે ચાલે) તેને નક્ષત્રોનો ચંદ્રયોગ અને નક્ષત્ર સૂર્ય સાથે સહભ્રમણ કરે, તેને સૂર્યયોગ કહેવામાં આવે છે.

૨૮ નક્ષત્રોના નામ - યુગના પ્રારંભ સમયે અભિજિત નક્ષત્ર ચંદ્ર સાથે યોગમાં હોય છે, તેથી ૨૮ નક્ષત્રમાં પ્રથમ અભિજિત નક્ષત્રની ગણના થાય છે.

(૧) અભિજિત (૨) શ્રવણ (૩) ઘનિષ્ઠા
(૪) શતભિષક્ (૫) પૂર્વા ભાદ્રપદા (૬) ઉત્તરા ભાદ્રપદા (૭) રેવતી (૮) અશ્વિની (૯) ભરણી

(૧૦) કૃત્તિકા (૧૧) રોહિણી (૧૨) મૃગશીર્ષ (૧૩)
 આર્દ્રા (૧૪) પુનર્વસુ (૧૫) પુષ્ય (૧૬)
 અશ્લેષા (૧૭) મઘા (૧૮) પૂર્વા ફાલ્ગુની (૧૯) ઉત્તરા
 ફાલ્ગુની (૨૦) હસ્તિ (૨૧) ચિત્રા (૨૨) સ્વાતિ
 (૨૩) વિશાખા (૨૪) અનુરાધા (૨૫) જ્યેષ્ઠા
 (૨૬) મૂળ (૨૭) પૂર્વાષાઢા (૨૮) ઉત્તરાષાઢા.

નક્ષત્રોનો ચંદ્ર યોગકાળ -

૨૮ નક્ષત્રોમાંથી અભિજિત નક્ષત્ર ૯^{૨૭}/_{૬૭}
 મુહૂર્ત, શતભિષક આદિ ૯ નક્ષત્રો ૧૫ મુહૂર્ત,
 શ્રવણાદિ પંદર નક્ષત્રો ૩૦ મુહૂર્ત અને
 ઉત્તરાભાદ્રપદાદિ ૯ નક્ષત્રો ૪૫ મુહૂર્ત પર્યંત ચંદ્ર સાથે
 યોગ કરે છે.

નક્ષત્રોનો સૂર્યયોગકાળ - અભિજિત નક્ષત્ર ૪
 અહોરાત્ર અને ૬ મુહૂર્ત, શતભિષકાદિ ૯ નક્ષત્રો ૬
 અહોરાત્ર અને ૨૧ મુહૂર્ત, શ્રવણાદિ પંદર નક્ષત્રો ૧૩
 અહોરાત્ર અને ૧૨ મુહૂર્ત તથા ઉત્તરાભાદ્રપદાદિ ૯
 નક્ષત્રો ૨૦ અહોરાત્ર અને ૩ મુહૂર્ત પર્યંત સૂર્ય સાથે
 યોગ કરે છે.

યોગ પ્રારંભ - જે નક્ષત્રના યોગનો પ્રારંભ દિવસના

પૂર્વભાગમાં થાય છે, તે નક્ષત્ર પૂર્વભાગી કહેવાય છે. જે નક્ષત્રના યોગનો પ્રારંભ દિવસના અંતિમભાગમાં થાય છે તે નક્ષત્ર પશ્ચાત્ભાગી, જે નક્ષત્રના યોગનો પ્રારંભ રાત્રિના પૂર્વ ભાગે થાય છે નક્તભાગી અને જે નક્ષત્રનો યોગ દિવસ અને રાત્રિ, બંને કાળમાં ચાલુ રહે છે, તે નક્ષત્ર ઉભયભાગી કહેવાય છે. જે નક્ષત્ર ચંદ્ર સાથે ૩૦ મુહૂર્ત યોગમાં રહે છે, તે નક્ષત્ર સમક્ષેત્રી, ૧૫ મુહૂર્ત યોગ કરે તે અર્ધ (અપાર્ધ) ક્ષેત્રી અને ૪૫ મુહૂર્ત પર્યંત યોગ કરે તે નક્ષત્ર સાર્ધ (દોઢ)ક્ષેત્રી કહેવાય છે. ૨૮ નક્ષત્રોમાંથી છ નક્ષત્રો પૂર્વભાગી અને સમક્ષેત્રી છે, દસ નક્ષત્રો પશ્ચાત્ભાગી અને સમક્ષેત્રી છે, છ નક્ષત્રો નક્તભાગી અને અર્ધક્ષેત્રી તથા છ નક્ષત્રો ઉભયભાગી અને સાર્ધક્ષેત્રી છે.

જેટલા કાળમાં અઠયાવીસે અઠયાવીસ નક્ષત્ર ચંદ્ર સાથે એકવાર યોગ પૂર્ણ કરે છે, તેટલા કાળને નક્ષત્રમાસ કહેવામાં આવે છે. ૨૮ નક્ષત્રો $૮૧૯^{\frac{૨૭}{૬૦}}$ મુહૂર્તમાં અથવા $૨૭^{\frac{૨૧}{૬૦}}$ અહોરાત્રમાં ચંદ્ર સાથે યોગપૂર્ણ કરે છે.

કુલ, ઉપકુલ, કુલોપકુલ નક્ષત્રો - શાસ્ત્ર અનુસાર

મહિનાની સમાપ્તિ પૂનમના દિવસે થાય છે. તે દિવસે એટલે પૂનમના દિવસે જે નક્ષત્ર ચંદ્ર સાથે યોગમાં હોય તે માસની સદૃશ નામવાળા નક્ષત્રો કુલનક્ષત્ર કહેવાય છે. કુલનક્ષત્રની પૂર્વનું નક્ષત્ર ઉપકુલ નક્ષત્ર અને ઉપકુલ નક્ષત્રની પૂર્વનું નક્ષત્ર કુલોપકુલ કહેવાય છે. ૨૮ નક્ષત્રોમાંથી ૧૨ કુલ નક્ષત્ર છે, બાર ઉપકુલનક્ષત્ર અને ૪ કુલોપકુલ નક્ષત્ર છે.

સન્નિપાતયોગ - પૂનમ અને અમાસના નક્ષત્રોના સંયોગને સન્નિપાત યોગ કહે છે. પૂનમના દિવસે જે નક્ષત્ર યોગમાં હોય તે નક્ષત્ર તે મહિનાથી ક્રમશઃ સાતમા મહિનાની અમાસના દિવસે હોય છે. જેમ કે કારતક માસની પૂનમના કૃતિકા નક્ષત્ર યોગમાં હોય છે, તો કારતકથી સાતમો મહિનો વૈશાખ આવે, તો વૈશાખી અમાસના કૃતિકા નક્ષત્ર હોય છે.

નક્ષત્રના તારા - શતભિષક નક્ષત્રના ૧૦૦ તારા છે, રેવતી નક્ષત્રના ૩૨, મૂળના ૧૧, મઘાના ૭, આર્દ્રા વગેરે ત્રણ નક્ષત્રના એક-એક, પૂર્વાભાદ્રપદા આદિ ચાર નક્ષત્રના બે-બે, અનુરાધા વગેરે ત્રણ નક્ષત્રના ચાર-ચાર, ઘનિષ્ઠાદિ પાંચ નક્ષત્રના પાંચ-પાંચ,

અભિજિતાદિ સાત નક્ષત્રના ૩ તારાઓ છે. અહીં તારા શબ્દનો અર્થ નક્ષત્રના વિમાનો છે. સમૃદ્ધ વ્યક્તિને ૨-૩ કે વધુ ઘર હોય છે, તેમ આ અભિજિતાદિ નક્ષત્રોને ૨, ૩ કે વધુ વિમાનો છે. આ વિમાનો વિવિધ રીતે ગોઠવાયેલા હોવાથી વિશિષ્ટ સંસ્થાનો (આકાર) સર્જાય છે.

મહિનાના નક્ષત્ર - બાર મહિનામાંથી શ્રાવણ, ભાદરવો, પોષ અને જેઠ, આ ચાર મહિનામાં ચાર-ચાર નક્ષત્રો અને શેષ આઠ મહિનામાં ત્રણ-ત્રણ નક્ષત્રો હોય છે. પ્રત્યેક મહિનામાં અંતિમ નક્ષત્ર પૂનમના દિવસે એક અહોરાત્ર પર્યંત જ હોય છે.

પોરસી છાયા - સૂર્ય સર્વાભ્યંતર મંડળ ઉપર હોય ત્યારે વસ્તુ જેવડી જ છાયા નિર્મિત થાય છે. દક્ષિણાયનમાં પ્રત્યેક મંડળે છાયા વૃદ્ધિ પામે છે. સર્વ બાહ્ય મંડળ ઉપર સૂર્ય હોય ત્યારે વસ્તુ કરતાં બમણી છાયા નિર્મિત થાય છે. ૨૪ અંગુલના ખીલાની છાયા (પડછાયો) કર્કસંક્રાંતિના ૨૪ અંગુલની હોય છે અને મકર સંક્રાંતિના દિવસે ૪૮ અંગુલની હોય છે. પ્રતિ મંડળે છાયામાં $\frac{૧}{૨૧}$ અંગુલની વૃદ્ધિ-હાની થાય છે.

નક્ષત્રોનો દક્ષિણાદિ યોગ - છ નક્ષત્રો ચંદ્રની દક્ષિણ દિશામાં રહી યોગ કરે છે, તે દક્ષિણયોગી નક્ષત્ર કહેવાય છે. બાર નક્ષત્રો ચંદ્રની ઉત્તર દિશામાં રહીને યોગ કરે છે, તે ઉત્તરયોગી નક્ષત્ર કહેવાય છે. એક જયેષ્ઠા નક્ષત્ર ચંદ્રની સીધી રેખાએ ઉપર કે નીચે રહી યોગ કરે છે, તે પ્રમર્દયોગી નક્ષત્ર કહેવાય છે.

સાત નક્ષત્રો ત્રણે પ્રકારે યોગ કરે છે. ચંદ્ર બહાર જતો હોય ત્યારે આ ૭ નક્ષત્ર સાથે ઉત્તર દિશાથી, ચંદ્ર અંદર આવતો હોય ત્યારે દક્ષિણ દિશાથી અને આ નક્ષત્રો ચંદ્રની ઉપર અથવા નીચે સીધાઈમાં આવી સાથે ગમન કરે ત્યારે પ્રમર્દયોગ થાય છે. પૂર્વાષાઢા- ઉત્તરાષાઢા, આ બે નક્ષત્રના ચાર-ચાર તારા છે. તેમાંથી બે તારા દક્ષિણદિશામાં રહીને અને બે તારા પ્રમર્દયોગ કરે છે.

ચંદ્ર મંડળ સાથે નક્ષત્ર મંડળ, સૂર્ય મંડળ- ચંદ્રના પંદર મંડળમાંથી ૧, ૩, ૬, ૭, ૮, ૧૦, ૧૧ અને ૧૫મા મંડળ ઉપર કે નીચે નક્ષત્રના મંડળ છે. ચંદ્રના ૧ થી ૫ અને ૧૧ થી ૧૫, આ દશ મંડળની નીચે

સૂર્ય મંડળ છે. ચંદ્રના ૧, ૩, ૧૧ અને ૧૫ આ ચાર મંડળની નીચે સૂર્ય મંડળ અને ઉપર નક્ષત્ર મંડળ છે. ચંદ્રના એક નવમા મંડળની ઉપર કે નીચે નક્ષત્ર કે સૂર્ય મંડળ નથી.

મુહૂર્ત નામ :- પ્રત્યેક નક્ષત્રના સ્વામી દેવના નામ અને ગોત્ર ભિન્ન-ભિન્ન છે. એક અહોરાત્રના ૩૦ મુહૂર્ત છે. પ્રત્યેક મુહૂર્તના નામ ભિન્ન-ભિન્ન છે. મુહૂર્તની ગણના સૂર્યોદયથી થાય છે. મધ્યવર્તી તેરથી અઢાર પર્યતના છ મુહૂર્તની, ૧૮ મુહૂર્તનો દિવસ હોય ત્યારે દિવસમાં અને ૧૮ મુહૂર્તની રાત્રિ હોય ત્યારે રાત્રિમાં ગણના થાય છે.

યુગમાં યોગ સંખ્યા - પાંચ વર્ષનો એક યુગ કહેવાય છે. એક યુગમાં નક્ષત્રો ચંદ્ર સાથે ૬૭ વાર યોગ કરે છે અને સૂર્ય સાથે પાંચ વાર યોગ કરે છે.

સંવત્સરના પ્રકાર - સંવત્સર પાંચ પ્રકારના છે.

(૧) **નક્ષત્ર સંવત્સર -** નક્ષત્રથી નિર્મિત વર્ષને નક્ષત્ર સંવત્સર કહે છે. ૨૮ નક્ષત્રો જેટલા સમયમાં ચંદ્ર સાથે યોગ પૂર્ણ કરે છે, તેટલા સમયને નક્ષત્ર માસ કહે છે.

તેના ૧૨ નક્ષત્ર માસનું એક નક્ષત્ર સંવત્સર છે.

(૨) યુગ સંવત્સર - પાંચ વર્ષને યુગ કહે છે. પાંચ ચંદ્ર સંવત્સર (વર્ષ) ના સમુદાયને ચંદ્રયુગ કહે છે. તે જ રીતે પાંચ સૂર્ય વર્ષના સમુદાયને સૂર્ય યુગ કહે છે.

(૩) પ્રમાણ સંવત્સર - ચંદ્રવર્ષ, સૂર્યવર્ષ, નક્ષત્રવર્ષ, ઋતુવર્ષ, અભિવર્ધિતવર્ષના અહોરાત્રની સંખ્યાના પ્રમાણને, પ્રમાણ સંવત્સર કહે છે.

(૪) લક્ષણ સંવત્સર - ચંદ્રવર્ષ, સૂર્યવર્ષ વગેરેના લક્ષણને લક્ષણ સંવત્સર કહે છે.

(૫) શનૈશ્વર સંવત્સર - શનિ મહાગ્રહ જેટલા સમયમાં ૨૮ નક્ષત્ર સાથે યોગ પૂર્ણ કરે છે, તેને શનૈશ્વર સંવત્સર કહે છે.

નક્ષત્ર દ્વાર - ૨૮ નક્ષત્રમાંથી ક્રમશઃ સાત-સાત નક્ષત્રો પૂર્વ, દક્ષિણ, પશ્ચિમ અને ઉત્તર દ્વારવાળા કહેવાય છે. નક્ષત્ર સ્વરૂપ-જંબૂદ્વીપમાં બે ચંદ્ર-બે સૂર્ય છે, તેના પરિવાર રૂપ $૨૮ \times ૨ = ૫૬$ નક્ષત્રો છે. ૨૮-૨૮ નક્ષત્રો સામસામી દિશામાં રહીને ભ્રમણ કરે છે. તેમની ગતિ, યોગ, યોગક્ષેત્ર, યોગનું કાળમાન

એક સમાન છે, તેમાં અંશમાત્ર ફેરફાર નથી.

અગિયારમું પ્રાભૃત

નૂતન યુગના પ્રારંભ સમયે અભિજિત નક્ષત્ર ચંદ્ર સાથે યોગનો પ્રારંભ કરે છે. પ્રથમ વર્ષના અંત સમયે ઉત્તરષાઢા નક્ષત્રનો યોગ ચાલુ હોય છે. બીજા વર્ષના પ્રારંભ સમયે તે જ ઉત્તરષાઢાનો ચંદ્રયોગ ચાલુ હોય છે. યુગના અંતિમ સંવત્સરના અંત સમયે ૨૮મા ઉત્તરષાઢા નક્ષત્રનો યોગ પૂર્ણ થાય છે. તેથી નવા યુગના પ્રારંભે પુનઃ અભિજિત નક્ષત્રનો યોગ શરૂ થાય છે.

નૂતન યુગના પ્રારંભ સમયે પુષ્ય નક્ષત્રનો સૂર્ય સાથેનો યોગ ચાલુ હોય છે અને પ્રથમ વર્ષના અંત સમયે પુનર્વસુ નક્ષત્ર સૂર્ય સાથે યોગમાં હોય છે. યુગના અંત સમયમાં પુષ્ય નક્ષત્ર યોગમાં હોય છે અને તે જ પુષ્યયોગમાં નવા યુગનો પ્રારંભ થાય છે.

બારમું પ્રાભૃત

સંવત્સર પ્રકાર - (૧) નક્ષત્ર સંવત્સર - જેટલા સમયમાં ચંદ્ર ૨૮ નક્ષત્રોને એકવાર ભોગવે છે, અર્થાત્

યોગ પૂર્ણ કરે છે, તેટલા કાળને નક્ષત્ર માસ કહે છે અને ૧૨ નક્ષત્ર માસનું એક નક્ષત્ર સંવત્સર છે. (૨) ચંદ્ર સંવત્સર - જેટલા સમયમાં ચંદ્ર એકમથી પૂનમ પર્યંતની ૩૦ તિથિઓને ભોગવે છે, તેટલા સમયને ચંદ્રમાસ કહે છે, તેવા બાર ચંદ્રમાસનું એક ચંદ્ર સંવત્સર છે. (૩) ઋતુ સંવત્સર - જેટલા કાળમાં ચંદ્ર-સૂર્ય ત્રણ ઋતુઓને ભોગવે છે, તેટલા સમયને ઋતુ (કર્મમાસ) સંવત્સર કહે છે. (૪) સૂર્ય સંવત્સર - જેટલા સમયમાં સૂર્ય ૧૮૩ મંડળ રૂપ ક્ષેત્રને બે વાર ભોગવે છે, તેટલા કાળને સૂર્ય સંવત્સર કહે છે. (૫) અભિવર્ધિત સંવત્સર - ૧૩ ચંદ્રમાસવાળા સંવત્સરને અભિવર્ધિત સંવત્સર કરે છે.

૨૭^{૧૧}/_{૬૦} અહોરાત્રનો એક નક્ષત્ર માસ છે, ૩૨૭^{૧૧}/_{૬૦} અહોરાત્રનો એક નક્ષત્ર સંવત્સર છે. ૬૭ નક્ષત્ર માસનો એક નક્ષત્ર યુગ છે.

સંવત્સર	માસના અહોરાત્ર	સંવત્સરના અહોરાત્ર	યુગના માસ	યુગના દિવસ
૧. નક્ષત્ર	૨૭ ^{૨૧} / _{૬૭}	૩૨૭ ^{૫૧} / _{૬૭}	૬૭	૧૮૩૦
૨. ચંદ્ર	૨૯ ^{૩૨} / _{૬૨}	૩૫૪ ^{૧૨} / _{૬૨}	૬૨	૧૮૩૦
૩. ઋતુ	૩૦	૩૬૦	૬૧	૧૮૩૦
૪. સૂર્ય	૩૦ ^૧ / _૨	૩૬૬	૬૦	૧૮૩૦
૫. અભિવર્ધિત	૩૧ અહોરાત્ર ૨૯ ^{૧૭} / _{૬૨} મુહુર્ત	૩૮૩ અહોરાત્ર ૨૧ ^{૧૮} / _{૬૨} મુહુર્ત	૫૭ માસ ૭ અહોરાત્ર ૧૧ ^{૨૩} / _{૬૨} મુહુર્ત	૧૮૩૦

સહસમાપ્તિ - ચંદ્ર કરતા સૂર્ય, સૂર્ય કરતા નક્ષત્ર તીવ્ર ગતિવાળા છે, તેથી સાથે પ્રારંભ થયેલા ચંદ્રવર્ષ, સૂર્યવર્ષ, નક્ષત્રવર્ષની સાથે સમાપ્તિ થતી નથી. ઘણા વર્ષો વ્યતીત થયા પછી સહસમાપ્તિ સંભવિત બને છે.

અવમરાત્રિ - ક્ષય પામતી કે ઘટતી તિથિને અવમરાત્રિ કહે છે. એક અહોરાત્ર (દિવસ) ૩૦

મુહૂર્ત પ્રમાણ છે અને એક અહોરાત્રના ૬૨ ભાગ કરવામાં આવે તો ૬૧ ભાગ પ્રમાણમાં તિથિ પૂર્ણ થઈ જાય છે. પ્રથમ અહોરાત્રમાં બીજી તિથિનો એક અંશ વ્યતીત થયો. બીજા અહોરાત્રમાં ત્રીજી તિથિના બે અંશ વ્યતીત થયા. આ રીતે ગણતા કરતાં એકસઠમાં અહોરાત્રે એકસઠમી તિથિનો એક અંશ અને બાસઠમી તિથિના ૬૧ અંશ એટલે બાસઠમી આખી તિથિ એકસઠમાં અહોરાત્રમાં એટલે એકમમાં સમાઈ જાય છે તેથી બાસઠમી તિથિ અહોરાત્રના સૂર્યોદયને પામી નહીં અર્થાત્ બાસઠમાં અહોરાત્રના સૂર્યોદય સમયે ત્રેસઠમી તિથિ શરૂ થઈ જાય છે. આ રીતે બે મહિને એક ક્ષય તિથિ પ્રાપ્ત થાય છે. ચંદ્ર સંવત્સરમાં અવમરાત્રિ આવે છે.

અતિરાત્રિ - વૃદ્ધિ પામતી તિથિ. સૂર્ય સંવત્સરમાં અતિરાત્રિ આવે છે. સૂર્ય માસ $30\frac{1}{2}$ અહોરાત્રનો છે, ઋતુમાસ ૩૦ અહોરાત્રનો છે. તેથી એક માસે અર્ધ અહોરાત્ર અને બે માસે ૧ અહોરાત્ર વધે છે, તેને અતિરાત્ર કહે છે.

આઉટિ - આવૃત્તિ. સૂર્યના ગમનાગમનને અર્થાત્

દક્ષિણાયન, ઉત્તરાયણને આવૃત્તિ કહે છે. એક વરસમાં સૂર્યની બે આવૃત્તિ થાય છે. વર્ષમાં સૂર્યના બે અને યુગમાં દશ અયન થાય છે. પ્રત્યેક દક્ષિણાયનનો પ્રારંભ વર્ષાઋતુના શ્રાવણ માસમાં અને ઉત્તરાયણનો પ્રારંભ હેમંત ઋતુના મહા માસમાં થાય છે.

તેરમું પ્રાભૃત

ચંદ્રવિમાનથી ચાર અંગુલ નીચે પરિભ્રમણ કરતા રાહુ ગ્રહના વિમાનથી ચંદ્રવિમાન વદ પક્ષમાં ૧૫ તિથિ પર્યંત ક્રમશઃ આવરિત થાય છે અને સુદની પંદર તિથિ પર્યંત અનાવરિત થાય છે. પૂર્ણિમા અને અમાસ પર્વ તિથિ કહેવાય છે. એક માસમાં બે અને વર્ષમાં ૨૪ પર્વ તિથિ આવે છે અને ૬૨ માસના ચંદ્રયુગમાં ૧૨૪ પર્વ તિથિઓ આવે છે.

ચંદ્રના અયન - સૂર્યની જેમ ચંદ્ર પણ ૫૧૦ યોજનના વિસ્તૃત ક્ષેત્રમાં ગમનાગમન કરે છે. ચંદ્રના સર્વાભ્યંતર મંડળથી સર્વબાહ્ય મંડળ તરફના પ્રયાણને દક્ષિણાયન અને સર્વ બાહ્ય મંડળથી સર્વાભ્યંતર મંડળ તરફના આગમનને ઉત્તરાયણ કહે છે. યુગના પ્રારંભ

સમયે ચંદ્રના ઉત્તરાયણનો પ્રારંભ થાય છે. ચંદ્રના ગમનાગમન કરવાના ૫૧૦ યોજનના ક્ષેત્રમાં ચંદ્રના ૧૫ મંડળો છે. જંબૂદ્વીપમાં સામસામી દિશામાં બે ચંદ્ર પરિભ્રમણ કરે છે. એક ચંદ્રના સાત અર્ધ મંડળ દક્ષિણમાં અને $5^{13}/_{59}$ અર્ધ મંડળ ઉત્તરમાં થાય છે. તે જ સમયે બીજા ચંદ્રના સાત અર્ધમંડળ ઉત્તરમાં થાય છે અને $5^{13}/_{59}$ અર્ધમંડળ દક્ષિણમાં થાય છે. ઉત્તરાયણમાં બંને ચંદ્રના માર્ગ સ્વતંત્ર હોય છે. દક્ષિણાયનમાં સ્વ-પર ચલિત માર્ગ ઉપર ચાલે છે.

ચૌદમું પ્રાભૂત

કૃષ્ણપક્ષમાં અંધકારની અને શુકલપક્ષમાં પ્રકાશની બહુલતા હોય છે. કૃષ્ણપક્ષની ૧૫ તિથિ પર્યંત ચંદ્ર વિમાન રાહુગ્રહના વિમાનથી આવરિત થાય છે, તેથી અંધકાર વધે છે અને શુકલપક્ષની ૧૫ તિથિ પર્યંત ચંદ્રવિમાન રાહુગ્રહના વિમાનથી અનાવરિત થાય છે, તેથી પ્રકાશ વધે છે. અમાસના દિવસે સંપૂર્ણ આવરિત અને પૂનમના દિવસે સંપૂર્ણ અનાવરિત હોય છે. અમાસના દિવસે અંધકારની બહુલતા અને

પુનમના દિવસે પ્રકાશની બહુલતા હોય છે.

પંદરમું પ્રાભૃત

૫૬ નક્ષત્રો જે ક્ષેત્રમાં યોગ કરે છે, તે મંડળ ક્ષેત્ર પરિધિના ૧,૦૯,૮૦૦ અંશ (ભાગ)માંથી ચંદ્ર એક મુહૂર્તમાં ૧૭૬૮ મંડળ (અંશ)ઉપર, સૂર્ય ૧૮૩૦ અંશ અને નક્ષત્ર ૧૮૩૫ મંડળ ભાગ ઉપર પરિભ્રમણ કરે છે. પ્રત્યેક મુહૂર્તે ચંદ્ર કરતા સૂર્ય ૬૨ ભાગ અને નક્ષત્રો ૬૭ ભાગ વધુ ચાલે છે. એક યુગમાં ચંદ્ર ૮૮૪ મંડળ, સૂર્ય ૮૧૫ મંડળ અને નક્ષત્ર ૮૧૭૧ મંડળ ચાલે છે.

સોળમું પ્રાભૃત

ચંદ્રનું લક્ષણ પ્રકાશ છે, જ્યોત્સના, પ્રકાશ, ચંદ્રલેશ્યા શબ્દો એકાર્થક છે, પર્યાયવાચી શબ્દો છે. સૂર્યનું લક્ષણ તાપ અને પ્રકાશ છે. તાપ, આતાપ, સૂર્ય લેશ્યા શબ્દ એક અર્થને સૂચવે છે. છાયાનું લક્ષણ અંધકાર છે. સૂર્ય પ્રકાશના અભાવ કે છાયાને અંધકાર કહે છે. જ્યાં પ્રકાશ આવરિત થાય ત્યાં અંધકાર ફેલાય છે. પ્રકાશ, અંધકાર, છાયા વગેરે પુદ્ગલ

દ્રવ્યની પર્યાયો છે.

સત્તરમું પ્રાભૂત

ચંદ્ર-સૂર્ય વગેરેના વિમાનો રત્નમય, પ્રકાશમય પૃથ્વીકાય રૂપ છે. તેમાં પૃથ્વીકાયના જીવો પોતાના આયુષ્ય પ્રમાણે જન્મ-મરણ કર્યા કરે છે, તેમ છતાં આ વિમાનો ત્રિકાલ શાશ્વત છે. પૃથ્વીકાયના જીવો તે જ આકારમાં ઉત્પન્ન થાય છે. આ વિમાનના અધિષ્ઠાયક દેવો શાશ્વત-અશાશ્વત છે. ચંદ્રદેવ, સૂર્યદેવનું આયુષ્ય પૂર્ણ થતાં તેનું ચ્યવન થાય છે. ત્યાં બીજો કોઈ જીવ ચંદ્ર-સૂર્ય રૂપે જન્મ ધારણ કરે છે. આ રીતે પર્યાય દષ્ટિએ અશાશ્વત છે. ચંદ્રેન્દ્ર-સૂર્યેન્દ્રરૂપે દ્રવ્ય દષ્ટિએ શાશ્વત પણ છે.

અઠારમું પ્રાભૂત

જ્યોતિષ્ક વિમાનોના સ્થાન - સમતલ ભૂમિભાગથી અર્થાત્ આપણી આ પૃથ્વીથી ૭૯૦ યોજન ઊંચે તારાઓના વિમાન છે. સમતલભૂમિથી ૮૦૦ યોજનની ઊંચાઈએ સૂર્ય વિમાન અને ૮૮૦ યોજનની ઊંચાઈએ ચંદ્રવિમાન, ગ્રહ, નક્ષત્ર અને તારાઓ ૭૯૦ થી ૯૦૦

યોજન પર્યતના ૧૧૦ યોજનની ઊંચાઈમાં પથરાયેલા છે.

જ્યોતિષ્ક વિમાનોનું મેરુ થી અંતર - ચંદ્ર, સૂર્ય, ગ્રહ, નક્ષત્રના પ્રથમ મંડળ મેરુપર્વતથી ૪૪,૮૨૦ યોજન દૂર છે. તારાઓનું પ્રથમ મંડળ મેરુપર્વતથી ૧૧૨૧ યોજન દૂર છે અને અંતિમ મંડળ મધ્યલોકના લોકાંતથી ૧૧૧૧ યોજન દૂર છે. **જ્યોતિષ્ક વિમાનોની ગતિ**-તારાઓની ગતિ સૌથી વધુ તીવ્ર છે, તેના કરતા નક્ષત્રની ગતિ મંદ છે, તેના કરતા ક્રમશઃ ગ્રહ, સૂર્ય અને ચંદ્રની ગતિ મંદ છે.

જ્યોતિષ્ક દેવોની ઋદ્ધિ - ચંદ્ર સૌથી વધુ ઋદ્ધિમાન છે. તેના કરતાં ક્રમશઃ સૂર્ય, ગ્રહ, નક્ષત્ર અને તારાઓ અલ્પ-અલ્પ ઋદ્ધિવાળા છે. તારાઓ સૌથી અલ્પ ઋદ્ધિવાળા હોવા છતાં પૂર્વ ભવમાં તપ, નિયમ, બ્રહ્મચર્યાદિનું પાલન કરનારા તારાદેવો ચંદ્રની તુલ્ય અથવા ચંદ્ર કરતાં કાંઈક ન્યૂન ઋદ્ધિને પામે છે.

જ્યોતિષ્ક વિમાનના આકાર અને પ્રમાણ - સર્વ જ્યોતિષ્ક વિમાનો અર્ધકોઠાના આકારવાળા છે. ચંદ્ર

વિમાનની લંબાઈ-પહોળાઈ $\frac{૫૬}{૬૧}$ યોજન, સૂર્ય
વિમાનની $\frac{૪૮}{૬૧}$ યોજન, ગ્રહ વિમાનની ૨ ગાઉ, નક્ષત્ર
વિમાનની એક ગાઉ અને તારા વિમાનની
લંબાઈ-પહોળાઈ અર્ધગાઉની છે.

વિમાનવાહક દેવો- ચંદ્ર વિમાનની પૂર્વાદિ ચાર
દિશામાં રહીને ક્રમશઃ સિંહરૂપધારી, ગજરૂપધારી,
વૃષભ અને અશ્વરૂપધારી ૪૦૦૦-૪૦૦૦
આભિયોગિક (સેવક) દેવો ચંદ્ર વિમાનને ચલાવે છે, તે
જ રીતે સૂર્ય વિમાનનું ૧૬૦૦૦ દેવો, ગ્રહ વિમાનનું
૮૦૦૦ દેવો, નક્ષત્ર વિમાનનું ૪૦૦૦ દેવો અને તારા
વિમાનનું ૨૦૦૦ દેવો વહન કરે છે.

ચંદ્ર અને સૂર્ય (ઈન્દ્ર) ચાર-ચાર અગ્રમહિષી
દેવીઓ, ૧૬૦૦૦ આત્મરક્ષક દેવો, ૩ પરિષદ, ૭
સેના, ૭ સેનાધિપતિનું સ્વામીત્વ ભોગવે છે. ચંદ્ર-સૂર્ય
બંને ઈન્દ્ર હોવા છતાં સત્તા-આજ્ઞા ચંદ્રેન્દ્રની ચાલે છે.
સ્થિતિ - જ્યોતિષ્ક દેવોની જઘન્ય સ્થિતિ પા
પલ્યોપમની છે. ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ સાધિક ૧ પલ્યોપમની
છે.

ઓગણીસમું પ્રાભુત

અઢી દ્વીપમાં ૧૩૨ ચંદ્ર, ૧૩૨ સૂર્ય અને તેના પરિવાર રૂપ ૧૧,૬૧૬ ગ્રહો, ૩૬૯૬ નક્ષત્રો, અને ૮૪,૪૦,૭૦૦ કોડાકોડી તારા વિમાનો છે. બે ચંદ્ર, બે સૂર્ય, ૫૬ નક્ષત્ર અને ૧૭૬ ગ્રહનું એક પિટક (પેટી) છે. જંબૂદ્વીપમાં એક પિટક છે. લવણસમુદ્રમાં બે પિટક, ઘાતકીખંડદ્વીપમાં બાર પિટક છે. આ રીતે અઢીદ્વીપમાં કુલ ૬૬ પિટક છે.

શુકલપક્ષ-કૃષ્ણપક્ષ - કાળા રંગનું નિત્ય (ધ્રુવ) રાહુનું વિમાન હંમેશાં ચંદ્ર વિમાનની નીચે ચાર આંગુલ દૂર રહી ચંદ્ર વિમાનની સાથે ચાલે છે. બંનેની ગતિની ભિન્નતાના કારણે રાહુ વિમાન કૃષ્ણપક્ષમાં પ્રતિદિન ચંદ્ર વિમાનના બાંસઠીયા ચાર ભાગને આવરિત કરે છે અને શુકલપક્ષમાં ચાર બે ભાગને ખુલ્લા કરે છે. ચંદ્ર વિમાનના ૬૨ ભાગ કરવામાં આવે તેવા ચાર ભાગ આવરિત થાય છે. ૧૫ તિથિ $\times$ ૪ ભાગ = ૬૦ ભાગ આવરિત થાય છે. બાંસઠીયા બે ભાગ સદા માટે અનાવરિત રહે છે.

અઢીઢીપની બહાર જયોતિષ્ક ઢેવો - અઢીઢીપની બહાર અસંખ્યાત ઢીપ અને અસંખ્યાત સમુદ્ર છે. તેમાં ચૌઢમા કુંડલાવરાવભાસ ઢીપ-સમુદ્ર પર્યતના ઢીપ સમુદ્રો સંખ્યાત યોજન વિસ્તૃત છે, તેમાં સંખ્યાત ચંદ્ર, સંખ્યાત સૂર્ય છે. અસંખ્યાત યોજનના વિસ્તારવાળા પંઢરમાં રૂચક ઢીપ-રૂચકસમુદ્રથી સ્વયંભૂરમણ સમુદ્ર પર્યતના ઢીપ-સમુદ્રમાં અસંખ્યાત ચંદ્ર અને અસંખ્યાત સૂર્ય છે.

અઢીઢીપની બહાર આ જયોતિષ્ક વિમાનો સ્થિર છે. કાયમ એક સ્થાને તે સ્થિત રહે છે. ત્યાં રાત-ઢિવસનું પરિવર્તન નથી. ત્યાં એક ચંદ્ર, એક સૂર્ય તેમ ક્રમશઃ રહેલા છે અર્થાત્ ચંદ્રાંતરિત સૂર્ય અને સૂર્યાંતરિત ચંદ્ર છે. બે સૂર્ય વચ્ચે એક ચંદ્ર, બે ચંદ્ર વચ્ચે એક સૂર્ય છે. સૂર્ય અને ચંદ્ર વચ્ચે ૫૦,૦૦૦ યોજનનું અને બે ચંદ્ર કે બે સૂર્ય વચ્ચે ૧,૦૦,૦૦૦ યોજનનું અંતર છે. ત્યાં ચંદ્ર-સૂર્યનો પ્રકાશ મિશ્રિત થાય છે, તેથી સૂર્યનો પ્રકાશ અતિ ઉષ્ણકે ચંદ્રનો પ્રકાશ અતિ શીત હોતો નથી. ત્યાંનું વાતાવરણ હંમેશાં મંઢ

પ્રકાશ યુક્ત હોય છે. ત્યાંના પ્રકાશ ક્ષેત્રનો આકાર પાકી ઈટ જેવો લંબચોરસ છે. અઢીઢીપની અંદર ગતિશીલ અને અઢીઢીપની બહાર સ્થિતિશીલ જ્યોતિષ્ક દેવ વિમાનો છે.

વીસમું પ્રાભૂત

૮૮ પ્રકારના ગ્રહોમાં રાહુ નામનો ગ્રહ છે. તેના બે પ્રકાર છે. ૧ નિત્યરાહુ અને ૨ પર્વરાહુ.

નિત્યરાહુ ચંદ્રની સોળ કળા(ભાગ)માંથી પ્રતિતિથિએ એક-એક કળાને આવરિત કરે છે, તેને કૃષ્ણપક્ષ કહે છે અને ત્યારપછી એક-એક કળાને પ્રતિ તિથિએ અનાવરિત કરે છે, તેને શુકલપક્ષ કહે છે. નિત્ય રાહુથી એકમ, બીજ, ત્રીજ વગેરે તિથિઓ અને કૃષ્ણ-શુકલ પક્ષ નિર્મિત થાય છે.

પર્વરાહુના ગમનાગમનથી ચંદ્ર-સૂર્ય આવરિત થાય છે. ચંદ્રને પર્વરાહુ આચ્છાદિત કરે તો ચંદ્રગ્રહણ અને સૂર્યને આચ્છાદિત કરે, તો સૂર્યગ્રહણ થાય છે. રાહુનું વિમાન ચંદ્ર વિમાનની એક કિનારીને આવૃત્ત કરતું જાય, ત્યારે ચંદ્રનો કુક્ષિભેદ થયો કહેવાય છે.

રાહુનું વિમાન જતાં ચંદ્ર વિમાનને આવૃત્ત કરે અને પાછા ફરતાં પુનઃ અનાવૃત્ત કરે, ત્યારે ચંદ્રનું વમન થયું કહેવાય છે.

સૂર્ય સમય, આવલિકા, ઉત્સર્પિણી કાળ વગેરેના આદિભૂત (કારણ) સૂર્ય છે, તેથી તેને આદિત્ય કહે છે. ચંદ્રદેવનું વિમાન મૃગના ચિહ્નવાળું છે, તેથી ચંદ્રને મૃગાંક કહે છે. ચંદ્ર વિમાનના દેવ-દેવીઓ સૌમ્ય, પ્રિયદર્શની, સુરૂપ, શ્રીસંપન્ન છે, તેથી ચંદ્રને શશી કહે છે. મનુષ્યલોકના સર્વશ્રેષ્ઠ કામભોગો કરતાં વ્યંતરોના, નવનિકાયના દેવોના, અસુરકુમાર દેવોના, ગ્રહ, નક્ષત્ર, તારા દેવોના કામભોગ ક્રમશઃ અનંતગુણ વિશિષ્ટ છે. તેનાથી સૂર્ય-ચંદ્રના કામભોગ અનંતગુણ વિશિષ્ટ છે.

श्री आगम सूत्र

❖ अंगसूत्र-११ ❖

- १) श्री आचारांग सूत्र
- २) श्री सूत्रकृतांग सूत्र
श्री सूयगडांग सूत्र
- ३) श्री स्थानांग सूत्र
श्री ढाशांग सूत्र
- ४) श्री समवायांग सूत्र
- ५) श्री व्याख्याप्रज्ञप्ति सूत्र
श्री लगवती सूत्र
- ६) श्री ज्ञाताधर्मकथांग सूत्र
- ७) श्री उपासकदशांग सूत्र
- ८) श्री अंतकृतदशांग सूत्र
श्री अंतगड सूत्र
- ९) श्री अनुत्तरोपपातिक सूत्र
श्री अनुत्तरोववाढ सूत्र
- १०) श्री प्रश्नव्याकरण सूत्र
- ११) श्री विपाक सूत्र

श्री दृष्टिवाह सूत्र
(उपलब्ध नहीं)

❖ उपांगसूत्र-१२ ❖

- १२) श्री औपपातिक सूत्र
श्री उववाढ सूत्र
- १३) श्री राजप्रश्नीय सूत्र
श्री रायपसेणीय सूत्र
- १४) श्री ञवाञ्जवालिगम सूत्र
- १५) श्री प्रज्ञापना सूत्र
श्री पत्रवाण सूत्र
- १६) श्री ञंभूद्वीप प्रज्ञप्ति सूत्र
- १७) श्री चंद्रप्रज्ञप्ति सूत्र
- १८) श्री सूर्यप्रज्ञप्ति सूत्र
- १९) श्री निरयावतिका सूत्र
- २०) श्री कल्पवतंसिका सूत्र
श्री कल्पवतंसिया सूत्र
- २१) श्री पुष्पिकासूत्र
श्री पुष्पिया सूत्र
- २२) श्री पुष्पयूलिकासूत्र
श्री पुष्पयूलिया सूत्र

- २३) श्री वृष्णिदशा सूत्र
श्री वह्निदशा सूत्र

❖ भूणसूत्र-४ ❖

- २४) श्री उत्तराध्ययन सूत्र
- २५) श्री दशवैकालिक सूत्र
- २६) श्री नंदी सूत्र
- २७) श्री अनुयोगद्वार सूत्र

❖ छेदसूत्र-४ ❖

- २८) श्री निशीथ सूत्र
- २९) श्री दशाश्रुतस्कंध सूत्र
- ३०) श्री भृहत्कल्प सूत्र
- ३१) श्री व्यवहार सूत्र
- ३२) श्री आवश्यक सूत्र

પ્રકાશક

શ્રીમતી સોનલબેન યોગેશભાઈ અજમેરા શ્રીમતી પાડલબેન કેતનભાઈ અજમેરા
શ્રીમતી સ્મિતાબેન મિલનભાઈ અજમેરા

સૌખન્ય

અમ આત્મશુદ્ધિના પ્રેરક, સ્રદ્ધા-ધ્યાન માર્ગના માર્ગદર્શક તથા અમ
કલ્યાણમિત્ર પૂ. પિતાશ્રી સ્વ. રસિકલાલ ચંડુલાલ અજમેરાની સ્મૃત્યર્થે
માતૃશ્રી વિજયાબેન રસિકલાલ અજમેરા

સુપુત્રો: સ્વ. શ્રી યોગેશભાઈ રસિકલાલ અજમેરા

શ્રી કેતન રસિકલાલ અજમેરા શ્રી મિલન રસિકલાલ અજમેરા
શ્રીમતી હિના નિમેષ કોઠારી

પ્રાપ્તિ સ્થાન

શ્રી મિલન અજમેરા

૧૦૦૧, બ્રહ્મ અંકુર, ગુલમોહર કોસ રોડ નં. ૧૦, જેવીપીડી સ્કીમ,
સુજ્ય હોસ્પિટલની સામે, મુંબઈ - ૪૦૦ ૦૪૯. Mob.: 9322401398

શ્રી બકુલભાઈ કોઠારી
બકુલ ઓપ્ટીકલ્સ,
૨૦, ન્યૂ જાગજ્ઞાય મેઈન રોડ,
રાજકોટ, Mob.: 9824312269

પાવનધામ
BCCI ગ્રાઉન્ડ પાસે, પાવનધામ માર્ગ,
કાંઠીવલી (વેસ્ટ), મુંબઈ ૪૦૦ ૦૬૭
Mob.: 93230 04544/9619596869

પરમ પ્રિંટર્સ - 9825193988

◆ કિંમત: રૂ. ૩૦૦/-

◆ શ્રુત સેવાર્થે કિંમત રૂ. ૧૦૦/-